

УДК 323.1+008 (061.1 ЄС)

Метельова Т.О.,
*кандидат філософських наук,
доцент, провідний науковий співробітник,
заступник директора з наукової роботи
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»*

ПОЛІТИКА СПІЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ДОСВІД ЄВРОСОЮЗУ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНОЮ

Статтю присвячено виявленню складників культурної політики ЄС, застосування яких в Україні може сприяти досягненню національної консолідації й міжгромадської злагоди. У цьому контексті проаналізовано поняття європейської ідентичності, виявлено підстави, що уможливають цей феномен, систематизовано форми й засоби формування спільної ідентичності в рамках культурної політики ЄС та результати їх застосування. Зроблено висновок, що формування спільної ідентичності є можливим на єдиній ціннісній основі з пріоритетом прав людини, яка й має підтримуватися засобами державної політики.

***Ключові слова:** культурна політика, європейські цінності, європейська ідентичність, мультикультуралізм, суспільна згода, національна консолідація.*

Метелёва Т.А. Политика общей идентичности: опыт Евросоюза и возможности его использования Украиной. Статья посвящена выявлению составляющих культурной политики ЕС, применение которых в Украине может способствовать достижению национальной консолидации и общественного согласия. В этом контексте проанализировано понятие европейской идентичности, выявлены основания, делающие возможным этот феномен, систематизированы формы и средства формирования общей идентичности в рамках культурной политики ЕС и результаты их применения. Сделан вывод, что формирование общей идентичности возможно на единой ценностной основе с приоритетом прав человека, которая и должна поддерживаться средствами государственной политики.

Ключевые слова: культурная политика, европейские ценности, европейская идентичность, мультикультурализм, общественное согласие, национальная консолидация.

Metelyova T.O. The policy of common identity: the EU experience and possibilities of its use by Ukraine. The article is devoted to identifying the components of the EU cultural policy, the use of which in Ukraine may contribute to the achievement of national unity and social harmony. In this context the author has analyzed the concept of European identity, revealed the base making it possible, systematized forms and means of forming of common identity in the framework of the cultural policy of the EU and the results of their application. It is concluded that the formation of a common identity is possible on a single value-based ground with priority of human rights, which should be supported by public policy means.

Keywords: cultural policy, European values, European identity, multiculturalism, social cohesion, national consolidation.

На шляхах забезпечення соціополітичної стабільності всередині Євросоюзу, до складу якого входять країни, істотно відмінні за соціально-економічним рівнем розвитку, політичними, національно-культурними особливостями, які впродовж своєї історії не раз перебували у конфліктних відносинах між собою, ЄС напрацював низку механізмів, інструментальних засобів і заходів, що мають під собою доволі міцне концептуальне підґрунтя. Одним і чи не найпотужнішим знаряддям процесу консолідації Європи виступає формування спільної європейської ідентичності громадян країн-членів ЄС. Для України європейський досвід забезпечення консолідації ЄС і зниження міжкультурного конфліктогенного потенціалу в Союзі в цілому і його державах-членах є на сьогодні вельми актуальним не лише через євроорієнтованість нашої країни, а й тому, що проблема суспільної консолідації українських громадян нині є однією з найважливіших, а її розв'язання багато в чому є запорукою подолання інших проблем.

У межах цієї статті найбільш важливими були дослідження, здійснені в Україні О. Гриценком, Т. Ковальчук, Н. Пелагешою, В. Ткаченком, М. Черниш, а серед науковців країн Європи та світу –

роботи Е. Балібара, У. Бека, С. Бенхабіб, П. Бергера, С. Гантінгтона, С. Гарсії, Е. Гідденса, Дж. Делгадо-Морейри, Р. Інглгардта, В. Кімліки, Ч. Кукатаса, В. Малахова, М. Петітхомме, Р. Робертсона, Е. Сміта, М. Уотерса, Д. Хелда, що стали методологічною та теоретичною основою цього дослідження.

Слід зазначити, що політика Євросоюзу, в рамках якої ставиться завдання формування європейської ідентичності, не може розглядатися лише як напрям виключно культурної політики, оскільки включає до себе й соціополітичний інструментарій та за своїми метою, засобами й механізмами виходить за рамки культурної царини. Тим більше не може вона ототожнюватися, як це трапляється часто, з феноменом, що отримав назву політики мультикультуралізму. Отож методологічно важливим є розрізнення трьох форм реалізації комплексних соціополітичних і культурних завдань: культурної політики (що має свою специфіку на рівні ЄС у цілому та в межах національних культурних політик), політики формування спільної європейської єдності як провідного складника культурної політики, який проте охоплює й інші сфери, та політики мультикультуралізму. Усі ці форми, втім, часто перетинаються й накладаються одна на одну, що й становить підстави для синонімічного використання понять, якими вони позначені.

Політика ЄС у сфері культури, спрямована на реалізацію принципу «єдність у розмаїтті», фактично мала на меті два різних завдання, різні об'єкти докладання зусиль, різні засоби реалізації й, відповідно, різні результати. Перший блок проблем, на розв'язання якого спрямовується власне культурна політика, щільно пов'язаний з реалізацією курсу на формування спільної європейської ідентичності за збереження й навіть підсилення національних, етнічних і відродження локальних культур. Об'єктом докладання зусиль на цьому напрямі є громадяни, які мають свої усталені національні держави, котрі, хоч і об'єднані в наддержавному утворі, прагнуть збереження власного культурного обличчя й захищають засобами внутрішньодержавної культурної політики свою національну ідентичність. Отже ЄС на цьому шляху мав відшукати засоби спонукання автохтонних європейських громад і їх членів до формування спільної наднаціональної ідентичності за збереження культурного етнонаціонального розмаїття.

Результати, що їх було досягнуто, говорять самі за себе й є показовими в їхній динаміці: якщо 1996 р. 46% громадян країн ЄС відчували прив'язаність виключно до національної ідентичності, а 51% почували себе європейцями лише певною мірою, то за результатами Євробарометру 2010 р. ідентифікували себе як європейці 53% опитуваних і лише 3% не відчували себе такими [1]. За підсумками опитування 2013 р. європейську ідентичність поділяли вже 66% [2].

Друге завдання, з проблемами вирішення якого сьогодні справедливо пов'язують так званий крах європейської політики мультикультуралізму, було спричинене інтенсифікацією міграційних процесів, що призвели й так багатокультурні європейські суспільства до граничного загострення проблем співіснування представників різних за ціннісними складниками ідентичностей у кожному з сегментів суспільного життя. Об'єктом докладання зусиль тут було не автохтонне населення, а іммігрантські спільноти. У цій ділянці європейським чином застосовуваний ліберальний принцип збереження розмаїття, доведений до своєї граничної межі, обернувся несподіваним самозаперечливим боком, коли групі права почали домінувати й підминати під себе права людини і вступати в суперечність з політико-правовим устроєм держав і базовими європейськими цінностями.

Слід відзначити, що розуміння конструкту «спільної ідентичності», як і шляхів його творення, від самого початку мало дискусійний характер. Широке обговорення цих проблем в 90-х рр. XX ст. розгорнулося навколо питання відношення між національною і європейською ідентичностями й оформилося наприкінці 2000-х рр. у певну концептуальну єдність, в основу якої покладено висловлену ще на початку дискусій позицію Соледад Гарсії: «Європейська ідентичність в будь-якому випадку не може бути побудована виключно зверху. Європа буде існувати як безперечна політична спільнота тільки тоді, коли європейська ідентичність пронизує життя людей і повсякденне життя» [3, р. 95]. Отже, процес формування європейської ідентичності мав спрямовуватися на переформатування глибинних засад повсякденного буття людини й апелювати не лише до раціональних чинників, а й до досвіду допредикативного, визначальним складником якого є сфера належного, ціннісного.

Дещо відмінний від цього підхід з наголосом на політичні складники ідентичності було репрезентовано М. Петітхомме та Ф. Пілчером. Акцентуючи поняття політичної ідентичності, М. Петітхомме визначив її як «відчуття належності до соціальної спільноти й відповідних політичних структур» [4, р. 15] і запропонував два підходи до формування ідентичності. Перший («зверху вниз») реалізується через активацію політичних чинників і можливостей політичних структур ЄС, другий («знизу вверх») – зближується з ціннісним і апелює до підсилення цієї компоненти, у тому числі й з використання інструментальних та інституціональних можливостей першого. Розкриваючи суть другого підходу та висвітлюючи його результати зі зверненням до соціологічних даних, автор демонструє поступове зростання кількості тих, хто ідентифікує себе як європеець. Однак рівень ідентифікації не лише варіюється від країни до країни, а й корелює з тим, до якої з груп країн всередині ЄС – «старої» чи «нової»

Європи вона належить. Однак, у згоді з власним розумінням ідентичності як передусім політично забезпечуваного конструкту, автор звертається здебільшого до політично забарвлених маркерів підтримки, скажімо, до підтримки ідеї ЄС як політичного союзу та подібних. За наведеними ним даними Євробарометру, 2006 р. цю ідею підтримували 52% жителів «старої Європи» (мінімум 31% у Великій Британії), у той час як частка її підтримки в «Новій Європі» досягала 64% (максимум – 77% у Словаччині та Словенії) [4, р.17]. Аналогічна картина спостерігалася і в інших питаннях. Крім того, рівень позитивного ставлення до ЄС ще більшою мірою, ніж між групами країн, диференційовано всередині самих країн – він корелює з показниками освіченості, віку та соціального стану: найбільш освічені, молодші за віком і найбільш соціально-економічно успішні демонструють високий рівень підтримки інтеграції ЄС та європейської ідентифікації [4, р. 35]. Разом з тим аналіз відображуваної в соціологічних даних ідентифікаційної динаміки не виявив кореляцій з рівнем обізнаності громадян країн-членів ЄС щодо інституцій ЄС, способу їх функціонування, політики Євросоюзу тощо, що спростовувало думку про провідне значення «раціональних» і політичних чинників у процесі формування спільної ідентичності. Водночас виявилася наявність певних кореляцій підтримки європейської єдності з обізнаністю щодо спільних символів ЄС (станом на 2006 р. лівова частка європейських громадян знали символ європейського прапора (95% громадян 27 країн ЄС) і 78% з них вважали, що прапор ЄС «означає щось хороше» [4, р. 27]).

Таким чином пов'язування формування європейської ідентичності передусім з економічними й політичними результатами діяльності ЄС і очікування того, «що конкретні вигоди, якими користуються громадяни ЄС з погляду забезпечення миру, безпеки й добробуту, поступово приведуть їх до формування позитивних поглядів на їх європейську ідентичність» [4, р. 25], було визнано неперспективним і непродуктивним. Своєю чергою альтернативою підходу «зверху вниз», який здебільшого можна було б назвати «політико-економічним», виступив ціннісний, що акцентував увагу на використанні власне культурних – ціннісних і знаково-символічних – засобів конструювання європейської ідентичності. Він, зрештою, й переміг та приніс позитивні результати. Його сильною стороною була апеляція до емоційного складника структури особистості й світу культурного переживання. Розбудова спільного символічно оформленого часово-просторового континууму Європи як надбудови над національними була визнана найдоцільнішим шляхом досягнення поставленої мети й реально перетворилася на ефективний засіб формування європейської ідентичності з використанням інституціональних і нормативних можливостей ЄС.

Аналізуючи європейський досвід формування наднаціональної ідентичності, Н. Пеллагеша переконливо доводить, що «наднаціональні колективні ідентичності будуються за допомогою тих самих механізмів, які використовувалися для національних ідентичностей сучасних держав-націй» [5, с. 59], і виокремлює 16 груп чинників, що забезпечують національну ідентифікацію в межах національної держави [5, с. 36–37] і які можна звести до 4-х блоків [6, с. 28]: створення єдиного простору (спільні кордони, єдине громадянство й уніфіковані правові засади його функціонування); створення спільного часового континууму, «архаїзація спільноти»: спільна історія (що забезпечується проведенням політики пам'яті), єдина мережа інститутів збереження минулого (музеїв, бібліотек), спільні міфи та проєктивні ідеології, націлені на витворення проєкту спільного майбутнього; створення єдиних сакралізованих знаково-символічних кодів, що пов'язують час і простір (прапор, гімн, єдина валюта та її іконографія), спільних ритуалів – державних свят, масових дійств, що динамічно актуалізують ці коди; гомогенізація медіаторів і трансляторів спільних знаково-символічних кодів: спільний комунікаційний (ЗМІ) та мовний простори, стандартизація освіти, насичення літератури й мистецтва відповідним знаково-символічним рядом.

Застосування чинників, що в історичному процесі впливали на формування національних ідентифікацій, до створення ідентифікації наднаціональної, візуалізація й об'єктивація відсилання до сакрально насичених шарів допредикативного досвіду особистості, до переживання, дозволили апелювати до глибинних основ соціального, до сфери цінностей і, таким чином, спрямувати роботу «національного складника структури переживання» на наднаціональну мету. Результативність такого підходу відображена й у соціологічних дослідженнях. При формулюванні запитань у разі, коли національна і європейська належності протиставлялися одна одній (опитувані мали обирати лише одну між ними), перевагу мала перша: «у середньому у 27 країнах ЄС національна гордість досягає 86%, в той час як європейська гордість досягає лише 59%» [4, р. 28]. Однак коли запитання не вимагало вибору, а європейська ідентичність пропонувалася як додаток до національної, рівень позитивних відповідей щодо неї був значно вищим: «переважна більшість європейських громадян заявляють, що вони відчувають себе належними і до національної, і до європейської спільноти. Крім конкретного випадку Великобританії (лише 32%), для всіх інших країн ЄС відповіді завжди перебувають у межах від 50% до 73%» [4, р. 29].

Методологічний вибір створення й об'єктивації спільних знаково-символічних кодів для реактуалізації спільної ціннісної основи був зумовлений далеко не завжди концептуалізовуваним, але

проголошуваним й усвідомлюваним як самоочевидність уявленням про її існування. На сьогодні поняття «європейські цінності» є відомим у всьому світі. Їх «базовий набір» визначено в статті 2 Договору про Євросоюз: «Союз заснований на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової держави й дотримання прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для держав-членів у рамках суспільства, що характеризується плюралізмом, недискримінацією, терпимістю, справедливістю, солідарністю й рівністю жінок і чоловіків» [7].

Однак чи справді існують онтологічні підстави формування «уявної спільноти» – європейської, тобто «спільноти, що закладає в основу свого існування європейські цінності» [8, с. 71]? Чи належать європейські народи до однієї ціннісно-етичної матриці, морально-етичної системи – так званої європейської або, в термінах В. Лефевра, Першої морально-етичної [9]?

Розроблена В. Лефевром теоретична модель рефлексуючого суб'єкта дозволила виявити дві базові етичні системи, в основі яких – системи цінностей, протилежні у своїх засадах і чинні в різних типах суспільств – відкритих і замкнених. У ситуації морально-етичного вибору представник притаманної відкритим суспільствам Першої системи схильний до жертвовного компромісу, представник Другої, властивої для суспільств замкнених, – до жертвовної боротьби. У Першій системі поєднання добра і зла оцінюється як зло. У Другій – таке поєднання оцінюється як добро. Будь-який компроміс у межах Першої системи є нормативом, виправданим і належним, а його досягнення підвищує власну самооцінку суб'єкта, у рамках Другої компроміс – неприпустима дія, яка принижує представника цієї системи у власних очах, знижує його самооцінку.

Незважаючи на різноманітність європейських культур, усі вони базуються на схожих світоглядних засадах, де провідне місце в ієрархії цінностей посідає одиничне (особа), що переконливо доводять результати європейських і світових досліджень (проекти WVS, EVS, EB, ISSP та ESS). А отже є підстави говорити про існування в європейській цивілізації єдиного спільного ціннісно-комунікативного стрижня, навколо якого виростає широка палітра знаково-символічних рядів зі спільним ціннісним зарядом. І саме цю обставину було використано в рамках проведення культурної політики ЄС задля формування європейської ідентичності як засобу забезпечення міжгромадської злагоди й загальноєвропейської консолідації.

Водночас мірою зростання кількості іммігрантів з країн, що репрезентують панування протилежної ціннісної системи, загострюються й ціннісні конфлікти. Для осіб, для яких чинні ціннісні настанови Другої морально-етичної системи, феномен іншості й зумовлена ним легітимність

розмаїття, в тому числі національно-культурного, сприймається негативно і являє собою дещо неприпустиме, засуджуване. І саме з цим пов'язана криза мультикультуралізму як політики «вписування» іммігрантів в європейський соціокультурний простір.

На сьогодні практика доводить: діалог на цілковито різному ціннісному ґрунті – між тим, для кого такий діалог є цінністю, і тим, для кого він є неприпустимим, – неможливий, що цілком чітко зафіксовано в Білій книзі з міжкультурного діалогу 2009 р. Уже в передмові до неї акцентовано принциповий пріоритет прав людини перед правами спільнот, на якому ґрунтується нова пропонувана модель – не мультикультурна, а міжкультурна: «наше спільне майбутнє залежить від здатності захищати й розвивати права людини»... Європейська ідентичність «має спиратися на спільні фундаментальні цінності, повагу до спільної спадщини і культурного розмаїття, а також поважання рівної гідності кожної людини» [10, с. 3].

Основоположним для такої ціннісної системи засадою міжкультурного діалогу є можливість зробити вибір, **«якщо він не суперечить універсальним цінностям прав людини, демократії й верховенства права»** (виділення моє – Т.М.). А практикування власних культур можливе «за єдиної умови поваги до інших» [10, с. 13]. За відсутності поваги рівної гідності всіх людських істот, прав людини, верховенства закону й демократичних принципів жодний діалог неможливий, – констатує документ [10, с. 14].

З моменту визнання кризи мультикультуралізму 2011 р. розпочався новий етап трансформації культурної політики ЄС, пов'язаний з пошуком тих механізмів, засобів і заходів, що дозволяють реалізувати принципи, визначені в «Білій книзі». Сьогодні ЄС активно працює над розбудовою альтернативи мультикультуралізму – культурною політикою, протекціоністською щодо європейських етнонаціональних культур в усіх їхніх регіональних і локальних варіаціях, в яких, проте, спільним є те, що й називається «європейськими цінностями», яким і має бути забезпечено безумовний пріоритет усіма державними і наддержавними засобами. І цей досвід розбудови мультикультурного суспільства не лише в його позитивних складниках, що ґрунтується на досягненнях, а й негативних, які підштовхнули Європу до повернення до власної ціннісної основи суспільного життя, має бути врахований Україною при розв'язанні завдань національної консолідації й досягнення суспільної злагоди та порозуміння.

Використані джерела та література:

1. Eurobarometer [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives_en.html.

2. Нижегородцев А. Что показывает Евробарометр? [Электронный ресурс] / А. Нижегородцев // Вся Европа. – Режим доступа: <http://alleuropalux.org/?p=4995>.
3. Garcia, Soledad. Europe's fragmented Identities and the frontiers of citizenship / S. Garcia / European Identity and the search for legitimacy. – London & New York: Pinter Publishers, 1993. – 185 p.
4. Petithomme M. Is there a European Identity? National Attitudes and Social Identification towards the European Union / M. Petithomme // Journal of Identity and Migration Studies. – 2008. – Vol.2. – № 1. – P. 15-36.
5. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації / Н. Пелагеша. – К. : НІСД, 2008. – 288 с.
6. Метельова Т. О. Культура глобалізованого світу: на шляхах збереження плюралізму / Т. О. Метельова ; Передм. до монографії ; [З. О. Босик «Родинна обрядовість: трансформація та архетипові мотиви весільної обрядовості Середньої Наддніпрянщини». – К. : НАКККиМ, 2010. – 344 с.
7. Договір про Європейський Союз. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_029.
8. Берендеев М.В. «Европейская идентичность» сегодня: категория политической практики или дискурса? / М.В. Берендеев // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. – 2012. – Вып. 6. – С. 70-79.
9. Лефевр В. Алгебра конфликта / В. Лефевр, Г. Смолян. – М.: Либроком, 2011. – 70 с.; Лефевр В. Алгебра совести / В. Лефевр. – М.: Когнито-Центр, 2003. – 426 с.
10. Біла книга з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності й гідності». – К.: «Оранта», 2010. – 44 с.